

REGION JAKO TERYTORIALNY SYSTEM SPOŁECZNY

Wstęp

Celem pracy jest przedstawienie koncepcji regionu społeczno-ekonomicznego jako terytorialnego systemu społecznego. Tak pojmowany region proponuję nazwać regionem terytorialnym.

Podstawą koncepcji regionu terytorialnego jest systemowe i geograficzne ujmowanie rzeczywistości społecznej.

Ujęcie systemowe opiera się na założeniach systemizmu, czyli filozofii systemów i rozpatruje rzeczywistość społeczną jako zbiór systemów w znaczeniu realnym (Bunge 1979 oraz Chojnicki 1985).

Ujęcie geograficzne rzeczywistości społecznej uwzględnia z kolei te aspekty, które są przedmiotem zainteresowań geografii społeczno-ekonomicznej, a więc dotyczą aspektu przestrzennego i ekologicznego zjawisk społecznych. Ujęcie to w wersji przedmiotowej przedstawia opracowana przez autora koncepcja geograficznej struktury (organizacji) sfery społecznej, określająca zróżnicowanie i scalanie przestrzenne i ekologiczne różnych układów zjawisk społeczno-ekonomicznych (Chojnicki 1995). Koncepcje te wraz z pracą o terytorialnym systemie społecznym (Chojnicki 1988a) stanowią podstawę pojmowania regionu terytorialnego w niniejszej pracy.

Zgodnie z tą koncepcją, terytorialne systemy społeczne stanowią główne składniki geograficznej organizacji sfery społecznej, różnicujące przestrzennie rzeczywistość społeczną. Określić je można jako systemy społeczne, w których zbiorowość ludzi trwale zajmuje, zagospodarowuje i kontroluje określone terytorium (Chojnicki 1988a). Systemy te integrują różnorodne systemy społeczne wchodzące w ich skład i w odróżnieniu od innych systemów społecznych zawierają główne systemy funkcjonalne: ekonomiczny, kultury i polityczny.

Terytorialne systemy społeczne występują w postaci trzech rodzajów jednostek terytorialnych: 1) państw narodowych, 2) regionów terytorialnych oraz 3) lokalnych systemów terytorialnych. Tak więc region terytorialny stanowi podstawową jednostkę strukturyzacji i organizacji przestrzennej rzeczywistości społecznej.

Charakterystyka koncepcji regionu terytorialnego obejmuje: 1) główne aspekty systemowe regionu, 2) podsystemy regionu oraz 3) procesy i stadia kształtowania się i przemian regionu.

1. Główne aspekty systemowe regionu

Minimalna charakterystyka regionu terytorialnego, tak jak każdego systemu realnego, wymaga określenia jego głównych aspektów, czyli składu, otoczenia i struktury relacyjnej. Przypomnę, że skład danego systemu jest zbiorem jego składników lub części, otoczenie systemu jest zbiorem obszarów nie stanowiących jego składników, z którymi jednak jest powiązany, a struktura jest zbiorem relacji realnych, w szczególności powiązań, jakie zachodzą między składnikami systemu oraz między nimi a otoczeniem. Oprócz struktury właściwej, złożonej z powiązań, wyróżnia się strukturę przestrzenną, złożoną z relacji przestrzennych (Bunge 1979, 4; Chojnicki 1988a, 492).

1.1. Skład regionu

Podstawowymi składnikami konstytuującymi region terytorialny są: zbiorowość ludzi i terytorium regionu. Oprócz nich w skład regionu wchodzi różnorodny składnik kompleksowy. Istotne znaczenie wśród nich mają funkcjonalne i osadnicze podsystemy regionu, wyznaczające charakter i rozwój regionu. Ich charakterystyka zostanie jednak przedstawiona odrębnie, po określeniu podstawowych aspektów systemowych regionu.

1.1.1. Zbiorowość ludzi

Zbiorowość ludzi jako podstawowy składnik konstytuujący region terytorialny występuje w trzech wymiarach: 1) demograficznym, 2) ekologicznym i 3) społecznym.

W wymiarze demograficznym ludność regionu stanowi dynamiczną populację. Jej struktura demograficzna, ruch naturalny i wędrowny oraz struktura etniczna są głównymi czynnikami kształtowania się i rozwoju regionu. Z kolei istotnym składnikiem tej populacji jest siła robocza, jej zasoby i kwalifikacje.

W wymiarze ekologicznym zbiorowość ludzi jest składnikiem systemu ekologicznego regionu złożonego z ludzi oraz otaczającego ją środowiska, tj. wyodrębnionej terytorialnie warstwy podłoża materialnego, naturalnego i sztucznego, które jest przedmiotem oddziaływania i samo oddziałuje na zbiorowość ludzi.

W wymiarze społecznym zbiorowość ludzką regionu określa jej aktywność i działalność. Aktywność ta przejawia się na czterech płaszczyznach: behawioralnej, funkcjonalnej, normatywno-instytucjonalnej i ideologicznej.

Na płaszczyźnie behawioralnej aktywność ta przejawia się w zachowaniach ludzi, zwłaszcza tych, które kształtują ich współżycie i skuteczne współdziałanie.

Na płaszczyźnie funkcjonalnej — poprzez pełnienie ról społecznych w sferze działalności ekonomicznej, politycznej i kulturowej, tj. tworzenie głównej sieci strukturalnej regionu.

Na płaszczyźnie normatywno-instytucjonalnej — poprzez kształtowanie prawnych i instytucjonalnych form działalności.

Na płaszczyźnie ideologicznej natomiast aktywność ta wyraża się w kształtowaniu postaw i świadomości regionalnej.

1.1.2. Terytorium

Terytorium regionu stanowi wyodrębniony obszar powierzchni ziemi, a właściwie epigeosfery wraz z jej zasobami, tj. zawartością materialną, naturalną i sztuczną, podlegającą kontroli zamieszkujących go ludzi poprzez instytucje regionalne kształtowane historycznie.

Pojęcie terytorium nie ma charakteru czysto przedmiotowego lecz relacyjny, wyznaczają je stosunki społeczne, które zachodzą między zbiorowością ludzi a obszarem powierzchni ziemi i dotyczą posiadania, użytkowania i kontroli, oraz wyłączają lub ograniczają działalność innych zbiorowości. Wykorzystując myśl Soji (1971: 33) można powiedzieć, że to, co społeczne, określa to, co terytorialne, a nie odwrotnie. Według Sacka (1986): 1) terytorialność „w odniesieniu do ludzi najlepiej rozumieć jako strategię oddziaływania, wpływu lub kontroli zasobów i ludzi poprzez kontrolowanie obszaru. Dlatego też terytorialność (...) jest świadomym aktem i podstawowym wyrazem geograficznym władzy społecznej”.

Terytorialny charakter regionu od innych terytorialnych systemów społecznych różni się przede wszystkim sposobem kontrolowania i względnym odosobnieniem.

Region cechują słabsze formy kontroli sprawowanej przez władze w ramach podsystemu politycznego państwa i za pomocą specyficznych praktyk instytucjonalnych. „Regiony jako terytoria mają zawsze charakter polityczny w tym sensie, że powstają w wyniku umotywowanej działalności” (Häkli 1994: 27). Administracja regionalna częściowo też znajduje swoje umocowanie w woli społeczności regionu w postaci samorządu.

Na płaszczyźnie terytorialnej następuje też względne odosobnienie regionu. Stopień domknięcia regionu w aspekcie politycznym zależy od zasięgu i „mocy” władzy terytorialnej. Wyrazem tego jest charakter granic regionu, które nie są delimitowane w terenie, przebiegają według granic jednostek terytorialnych niższego rzędu oraz nie przecinają układów węzłowych miast.

1.2. Otoczenie

Otoczenie w geograficzno-systemowym ujęciu regionu terytorialnego występuje w dwóch aspektach: wewnętrznym i zewnętrznym.

W ujęciu **wewnętrznym** lub ekologicznym otoczenie stanowi środowisko zbiorowości ludzi. W skład środowiska wchodzi ta część epigeosfery, między którą a zbiorowością ludzką zachodzi aktualne lub potencjalne działanie, tj. środowisko przyrodnicze złożone zarówno z obiektów nieorganicznych jak i organicznych, oraz obiekty sztuczne, wytworzone lub ukształtowane w wyniku celowej działalności ludzi, tj. środowisko sztuczne. Z kolei obiekty przyrodnicze stanowiące część epigeosfery są różnorodnymi geosystemami lub biosystemami.

Środowisko przyrodnicze jest podłożem materialnym bytowania ludzi i zawiera bogactwa lub zasoby naturalne oraz substancje materialno-energetyczne (powietrze i promieniowanie), których stany fizyczne i chemiczne są odczuwane przez organizmy i warunkują ich egzystencję (por.: Chojnicki 1988a, 500).

Środowisko sztuczne składa się z obiektów sztucznych stanowiących systemy techniczne, które są trwale związane z ziemią lub w niej zanurzone, a które w pewnym stopniu uniezależniają egzystencję ludzi i ich działalność od warunków naturalnych. Tworzy ono wraz z zasobami przyrodniczymi istotną część bazy materialnej działalności ludzi.

Środowisko (zarówno przyrodnicze, jak i sztuczne) jest składnikiem budowy regionu terytorialnego, jest jednak środowiskiem ludzi a nie regionu. Stanowi składnik relatywny, gdyż jego zawartość i zasięg, zwłaszcza środowiska przyrodniczego, zmienia się w zależności od rodzaju wzajemnego oddziaływania przyrody i ludzi i jest wyodrębnione w postaci terytorialnej.

Otoczeniem **zewnętrznym** lub właściwym są terytorialne systemy społeczne tego samego lub wyższego rzędu.

Otoczeniem regionu tego samego rzędu są te regiony, z którymi dany region jest powiązany wzajemnymi oddziaływaniami. Zbiór ten może obejmować trzy układy: 1) niektóre regiony danego kraju lub państwa, 2) wszystkie regiony danego kraju, 3) regiony spoza danego kraju. Pierwszy może tworzyć układ makroregionalny, drugi — układ regionalny kraju, a trzeci — układ transgraniczny.

Otoczeniem wyższego rzędu, czyli ponadregionalnym, jest państwo (kraj), w obrębie którego mieści się dany region. W przypadku regionu transgranicznego otoczenie wyższego rzędu obejmuje więcej niż jedno państwo.

Obecnie zasięg i skład otoczenia tego samego rzędu wyznacza stopień otwartości regionu, potencjalnie natomiast — sąsiedztwo i oddalenie innych regionów tworzących to otoczenie. Wysoki stopień zamknięcia regionu, a zwłaszcza jego domknięcia gospodarczego w rozumieniu Dziewońskiego (1967, 39) ogranicza oddziaływanie i izoluje od wpływu otoczenia. Dotyczy to też wpływu granic regionu jako barier osłabiających oddziaływanie, co występuje w przypadku mało przenikalnych granic naturalnych oraz pokrywania się granic państwowych i regionalnych.

1.3. Struktura relacyjna regionu

Strukturę relacyjną regionu, podobnie jak każdego terytorialnego systemu społecznego stanowią relacje wiążące i integrujące elementarne i złożone składniki regionu. Ponieważ elementarnymi składnikami systemów społecznych są jednostki ludzkie, relacje zachodzące między nimi, a przede wszystkim powiązania i oddziaływania, mają podstawowy charakter. W przypadku terytorialnych systemów społecznych dochodzą do tego jeszcze relacje ekologiczne. Tak więc podstawę struktury relacyjnej regionu terytorialnego tworzą: 1) stosunki społeczne, 2) działania transformacyjne oraz 3) oddziaływania przyrodniczo-ekologiczne (por.: Chojnicki 1988a, 504).

Stosunki społeczne obejmują: a) stosunki pokrewieństwa oparte na pochodzeniu biologicznym lub stosunku prawnym, b) relacje komunikowania za pomocą określonych języków lub kodów, c) relacje udziału w dobrach i usługach, d) relacje uczestnictwa w działalnościach społecznych (ekonomicznych, politycznych i kulturowych). Stosunki te i działania realizowane są za pomocą różnych środków materialnych, a w szczególności urządzeń technicznych, których wydajność i efektywność może zmieniać ich natężenie i charakter.

Działania transformacyjne obejmują: a) przekształcanie środowiska przyrodniczego lub udostępnianie i przetwarzanie obiektów materialnych lub ich stanów w obiekty użytkowe (dobra materialne) i ich przemieszczanie, b) kształtowanie stanów umysłu ludzkiego lub uczuć ludzi w postaci wytworów lub dóbr kulturalnych i usług (np. nauczania) oraz c) kierowanie, zarządzanie, planowanie i organizowanie działalności ludzi. Działalności te, którym odpowiadają trzy rodzaje pracy: produkcyjno-materialna, kulturalna i kierowniczo-organizacyjna, stanowią podstawy kształtowania głównych podsystemów

funkcjonalnych występujących w ramach każdego terytorialnego systemu społecznego, tj. gospodarczego, kultury i politycznego.

Oddziaływania przyrodniczo-ekologiczne obejmują oddziaływania przyrody, a właściwie środowiska przyrodniczego, na ludzi, tj. na ich ontogenezę i egzystencję. Oddziaływania te nie są na obecnym etapie rozwoju cywilizacyjnego czysto autonomiczne, gdyż są związane z oddziaływaniami społeczeństwa na to środowisko. Występują zatem układy w postaci sprzężeń człowiek — środowisko — człowiek. Tak więc zmiany środowiska przyrodniczego pod wpływem działalności transformacyjnej wywierają zwrotny wpływ na ontogenezę i egzystencję ludzi.

Faktyczna realizacja stosunków społecznych i działań transformacyjnych dokonuje się w ramach systemu normatywnego, zwanego też strukturą normatywną, wyznaczającego porządek społeczny. W obrębie systemu normatywnego wyróżnia się trzy rzędy składników: 1) wartości i normy społeczne, 2) role i instytucje oraz 3) podsystemy normatywne i instytucjonalne (Sztompka 1983, 128).

Systemy normatywne ukształtowane są terytorialnie i obowiązują terytorialnie. Jak stwierdzają to Gale i Atkinson (1979, 93), „społeczeństwa i prawa rządzące nimi przyjęło się uważać za zdefiniowane terytorialnie”. Terytorialne ukształtowanie systemów normatywnych, a zwłaszcza prawnego, odbywa się przede wszystkim w obrębie państwa jako terytorialnego systemu społecznego i jedynie niektóre jego aspekty odnoszą się do regionu terytorialnego.

Równolegle jednak terytorialne systemy społeczne, państwo i region terytorialny są nieodłączne od systemów normatywnych i są funkcjonalnie i genetycznie z nimi związane poprzez ich instytucjonalizację.

Tradycyjnie już uznana teoria funkcji endo- i egzogenicznych zakłada, że w rozwoju regionu lub miasta decydującą rolę odgrywają funkcje egzogeniczne. Pogląd taki w odniesieniu do regionu nie wydaje się być trafny. Oba typy działalności i oddziaływań są ściśle sprzężone ze sobą i odgrywają ważną rolę w rozwoju regionu terytorialnego.

1.4. Struktura przestrzenna regionu

Strukturę przestrzenną regionu stanowią relacje przestrzenne zachodzące między obiektami wchodzącymi w skład regionu i jego otoczenia. Relacjami przestrzennymi, które strukturyzują przestrzennie strefę przyrodniczą i społeczną regionu są: lokalizacje i rozmieszczenie obiektów, odległości między nimi, kierunki, zawieranie i sąsiedztwo, obszar, jego kształt i granice. Same relacje przestrzenne nie konstytuują regionu jako systemu, gdyż nie są wiążące, chociaż przez związki z relacjami wiążącymi warunkują kształtowanie regionu. Relacje i struktury przestrzenne wyznaczają też wymiary i organizację przestrzenną regionu, tak w aspekcie wewnętrznym jak i zewnętrznym, w układzie regionalnym kraju.

Strukturę przestrzenną regionu rozpatruje się w dwojakim ujęciu: 1) dystrybucyjnym oraz 2) porządkującym.

W ujęciu **dystrybucyjnym** strukturę przestrzenną regionu wyznacza zbiór lokalizacji lub rozmieszczeń obiektów będących składnikami regionu i ich powiązań, określony w kategoriach relacji przestrzennych. Charakteryzuje ją za pomocą takich miar, jak gęstość, potencjał populacji, miary rozkładów przestrzennych, wskaźniki koncentracji i lokalizacji itp.

W ujęciu **porządkującym** strukturę przestrzenną określają pewne reguły społeczne i prawidłowości wyznaczające lokalizację obiektów i ich powiązania. Porządek prze-

strzenny jest składnikiem lub przejawem porządku społecznego. Prawidłowości, które go tworzą, mają zarówno charakter społeczny, jak i przyrodniczy, a reguły społeczne mają charakter aksjologiczno-normatywny. Wywierają one wpływ przymuszający lub ograniczający na ludzkie działania. W tym zakresie też kształtują porządek przestrzenny.

Szczególnym rodzajem porządku przestrzennego jest organizacja przestrzenna i ład przestrzenny (por.: Chojnicki 1992).

Organizacja przestrzenna regionu stanowi jego faktyczną strukturę przestrzenną, która wykazuje porządek funkcjonalny, a więc pełni określone funkcje i służy określonym celom społecznym. Organizacja przestrzenna obejmuje zarówno aspekt dystrybucyjny, jak i funkcjonalny. Chodzi bowiem nie tylko o lokalizację obiektów, lecz także o ich charakter i rolę. Organizację przestrzenną regionu cechują pewne prawidłowości przestrzenno-funkcjonalne odnoszące się do lokalizacji i rozmieszczenia poszczególnych rodzajów składników społeczno-materialnych (przemysłowych, rolniczych, transportowych) i osadniczych oraz do formowania całościowej struktury regionu poprzez procesy samoregulacji i regulacji. Stanowią one sztuczny porządek, choć będący wynikiem zarówno działalności spontanicznej jak i regulowanej.

Ład przestrzenny regionu jest natomiast organizacją przestrzenną i sposobem funkcjonowania, który realizuje wartości i kryteria racjonalności indywidualnej i społecznej. Racjonalność ta konceptualizuje się w postaci modeli ładu przestrzennego. Modele te konstruuja układy przestrzenne oparte na optymalizacji pewnych funkcji, np. jakości życia, kosztów produkcji, lub zmniejszaniu dysfunkcji, np. konfliktów przestrzennych. Dotyczą bądź poszczególnych aspektów, np. ekonomicznego, bądź też są wielowymiarowe, łączą różne aspekty rozwoju regionalnego (społeczne, polityczne, ekonomiczne). Konstrukcja modeli ładu przestrzennego regionu w aspekcie ekonomicznym została zapoczątkowana przez Löschę (1940), a w ujęciu wieloaspektowym i całościowym przedstawiona przez Isarda (1969).

2. Podsystemy regionu terytorialnego

Region terytorialny wykazuje wewnętrzną złożoność systemową. Jest nadsystemem złożonym z różnorodnych systemów: 1) funkcjonalnych oraz 2) osadniczych.

2.1. Systemy funkcjonalne

Systemy funkcjonalne wchodzące w skład regionu są przejawem społecznego podziału pracy powstałego w toku rozwoju społecznego. Występują na trzech poziomach złożoności w postaci systemów: 1) sektorowych — ekonomicznego, kultury i politycznego, 2) organizacji działalności zespołowej oraz 3) materialno-technicznych. Stratyfikacja ta opiera się na relacji wyprzedzania, zakładającej, że systemy należące do wyższego rzędu (poziomu) składają się z systemów niższego rzędu (Chojnicki 1995). Relacji tej nie należy mylić z relacją hierarchiczności, która odnosi się do podległości władzy.

Systemy sektorowe: ekonomiczny, kultury i polityczny (lub gospodarka, kultura i polityka) jako podstawowe człony podziału funkcjonalnego społeczeństwa i jego integracji są głównymi podsystemami funkcjonalnymi regionu. Ich elementarnymi składnikami są aktywni mieszkańcy regionu, wchodzącego w skład jednego lub więcej z tych trzech podsystemów. Każdy z systemów sektorowych jest utworzony przez dominującą aktywność jednostek, stanowiącą jeden z trzech rodzajów działalności: 1) produkowa-

nia dóbr materialnych i usług, 2) działalności kulturalnej, 3) działalności kontrolnej i organizacyjnej. Ich złożonymi składnikami są systemy organizacji działalności zespołowej (ekonomiczne, kultury i polityczne), w których skład wchodzi z kolei systemy materialno-techniczne.

Wszystkie systemy sektorowe dzielą to samo otoczenie wewnętrzne, na które składa się środowisko przyrodnicze i materialno-techniczne. Żaden system sektorowy nie może działać w oderwaniu od otoczenia materialnego. Otoczenie zewnętrzne systemów sektorowych regionu terytorialnego stanowią systemy sektorowe wyższego rzędu terytorialnego, tj. przede wszystkim kraju lub państwa, w którego skład wchodzi region.

Struktura relacyjna systemów sektorowych to zarówno powiązania ich składników, jak i oddziaływania zachodzące między nimi a otoczeniem. Są to przede wszystkim powiązania społeczne międzysystemowe: ekonomiczne, polityczne i kulturowe, stanowiące główne rodzaje działalności systemotwórczej oraz ich kombinacje.

Systemy organizacji działalności zespołowej są składnikami systemów sektorowych: ekonomicznego, kultury i politycznego. Same złożone są z jednostek lub zespołów wykonujących określone działania, ukierunkowane celowo. Ich otoczeniem wewnętrznym są obiekty stanowiące wyposażenie i urządzenie niezbędne do ich działalności. Otoczeniem zewnętrznym są różne inne systemy działalności, a zwłaszcza systemy sektorowe, w skład których wchodzi. Struktura lub organizacja obejmuje stosunki społeczne określające pozycje i role jednostek i zespołów oraz „reguly gry” działalności. Stosunki te występują w określonych ramach prawno-instytucjonalnych kształtowanych przez mechanizmy regulacyjne (prawne i zwyczajowe), które tworzą normatywne podsystemy gospodarcze (np. gospodarki rynkowej) i polityczne (np. ustroj demokratyczny).

W zależności od typu systemu (ekonomicznego, kultury i politycznego) przybierają różną postać organizacyjną i normatywną: przedsiębiorstwa, urzędu, uczelni itp.

Należy zauważyć, że systemy te występują i działają nie tylko w skali regionalnej, lecz także w skali kraju (państwa) oraz układzie międzynarodowym.

Systemy materialno-techniczne złożone są ze sztucznych obiektów o charakterze użytkowym, produkcyjnym i usługowym i wykorzystujących je ludzi. Ich otoczeniem nieswoistym jest środowisko przyrodnicze wraz z zasobami naturalnymi, a otoczeniem swoistym — inne systemy społeczno-techniczne. Struktury relacyjne obejmują produkcję, wykorzystywanie i utrzymywanie sztucznych obiektów, a w ujęciu przestrzennym obejmują różnorodne powiązania materialne, a zwłaszcza przepływy fizyczne (przewozy towarowe, dojazdy do pracy itp.) oraz przepływy informacyjne.

Systemy materialno-techniczne są zintegrowane przestrzennie i mają określoną lokalizację geograficzną. Tworzą bazę materialną i infrastrukturalną egzystencji i działalności ludzi. Stanowią podstawowe, złożone składniki materialno-funkcjonalne terytorialnych systemów społecznych.

Systemami tymi są:

- 1) systemy rezydencjalne, tj. domy wraz z zapleczem oraz zamieszkującymi je osobami;
- 2) zakłady produkcyjne (przemysłowe, rolnicze) i usługowe, złożone z trwałych urządzeń technicznych (budynków, urządzeń, maszyn, aparatury) i ziemi uprawnej oraz zwierząt hodowlanych i eksploatujących je ludzi;
- 3) zespoły komunikacyjne i obsługi, złożone z sieci transportowej wraz z punktami stacyjnymi i środkami transportu, sieci obsługi (wodnej, kanalizacyjnej, energetycznej) i sieci informacyjnej (telefonicznej, radiowej, telewizyjnej, komputerowej) oraz obsługujących je ludzi.

Zbiory tych rodzajów systemów same nie są systemami, lecz układami. Dlatego należy wyróżnić trzy układy materialne: rezydencjalny, produkcyjno-usługowy i transportowo-komunikacyjny.

Na gruncie tego podziału zostaną przedstawione trzy główne podsystemy funkcjonalne regionu: ekonomiczny, kultury i polityczny. Zostaną rozpatrzone ich aspekty społeczno-systemowe oraz charakter regionalny w odniesieniu do tego, a) czym przejawia się ich wymiar regionalny, oraz b) jaką rolę pełnią w kształtowaniu regionu.

2.1.1. Podsystem ekonomiczny

Podsystem ten kształtują ludzie uprawiający działalność ekonomiczną, tj. działalność ukierunkowaną na zaspokajanie potrzeb materialnych poprzez produkcję dóbr i usług. W skład tego podsystemu wchodzi więc osoby zatrudnione przy wytwarzaniu dóbr użytkowych i ich przemieszczaniu oraz wykonywaniu usług (np. projektanci, pracownicy menedżersko-organizacyjni). Otoczenie wewnętrzne stanowi wspólne środowisko przyrodnicze wraz z zasobami i infrastrukturą materialno-techniczną oraz specyficzne dla tej działalności urządzenia techniczne. Otoczenie zewnętrzne natomiast stanowi z jednej strony nadsystem gospodarczy, w obrębie którego działa gospodarka regionu, a więc gospodarka narodowa i międzynarodowa, a z drugiej — systemy sektorowe, polityczny i kultury. Wewnętrzna struktura relacyjna obejmuje oddziaływania będące wyrazem stosunków ekonomicznych produkcji i konsumpcji, kształtujących rynki produkcji, zbytu i pracy oraz rynki finansowe regionu. Zewnętrzną strukturę stanowią z jednej strony oddziaływania gospodarcze z innymi regionami kraju w postaci przepływów towarowych, siły roboczej i pieniężno-informacyjnej, a z drugiej relacje z podsystemami politycznym i kultury. Relacje z podsystemami kultury przejawiają się we wpływie innowacji i postępu technicznego, a z politycznym — w sferze regulacji prawnej stosunków ekonomicznych.

Podstawowymi złożonymi składnikami podsystemu ekonomicznego są przedsiębiorstwa i ich różne odmiany stanowiące systemy działalności ekonomicznej, funkcjonujące na zasadach „managementu” i nastawione na osiąganie korzyści ekonomicznych. Z kolei ich składnikami materialno-technicznymi są zakłady produkcyjne i usługowe.

Regionalny wymiar gospodarki występuje więc na trzech poziomach złożoności: sektorowym, organizacji działalności ekonomicznej oraz materialno-technicznym. Na poziomie sektorowym regionalny wymiar gospodarki przejawia się przede wszystkim w znaczeniu gospodarki i więzi ekonomicznych w tworzeniu regionu. Chodzi przy tym o udział sektora ekonomicznego w kształtowaniu i roli regionu w stosunku do pozostałych sektorów. Zagadnienie to jest przedmiotem analiz. Dlatego też nie będę go szerzej rozpatrywał. Na poziomie organizacji działalności ekonomicznej natomiast z jednej strony chodzi o charakter i poziom przedsiębiorczości i przedsiębiorstw oraz czynników rozwoju gospodarczego (innowacyjność, proeksportowe nastawienie, konkurencyjność), z drugiej zaś o organizację działalności ekonomicznej, w tym zwłaszcza charakter rynków, a zwłaszcza rynku pracy. Na poziomie materialno-technicznym jest to aspekt lokalizacyjny i przestrzenny, a więc struktura grupowa i przestrzenna gospodarki.

2.1.2. Podsystem kultury

Podsystem kultury regionu tworzą jednostki uprawiające działalność kulturalną, tj. działalność zmieniającą stan umysłów ludzi (np. nauczanie) i produkcję dóbr kulturalnych. W jego skład wchodzi nie tylko twórcy kultury, lecz także pracownicy materialni i menedżerowie. Podobnie jak w podsystemie ekonomicznym otoczenie wewnętrzne zawiera urządzenia techniczne oraz szeroko pojęte środowisko społeczne, a więc odbiorców kultury. Otoczenie zewnętrzne stanowi nadsystem kultury, w którym

występuje i rozwija się kultura regionu oraz pozostałe systemy sektorowe ekonomiczny i polityczny. Struktura podsystemu kultury obejmuje różne typy oddziaływań, w tym przede wszystkim relacje wytwarzania i przekazywania dóbr kultury. Działalność ta uprawiana jest zarówno przez jednostki, jak i przez różne zespoły stanowiące systemy działalności kulturalnej (szkoły, wydawnictwa, uniwersytety, teatry, telewizję itp.), wyposażone w specyficzne urządzenia materialno-techniczne.

W zakresie wytwarzania masowych dóbr kultury i jej komercjalizacji struktura i otoczenie podsystemu kultury jest zbliżone do podsystemu ekonomicznego.

Regionalny wymiar kultury jest istotnym elementem kształtowania się regionu, głównie poprzez więzi kulturowe oraz odrębności dotyczące specyficznych działań, postaw życiowych i zachowań określających świadomość regionalną.

2.1.3. Podsystem polityczny

Podsystem polityczny regionu tworzą jego mieszkańcy podejmujący i prowadzący działalność polityczną w ramach systemu politycznego kraju lub państwa. W skład tego podsystemu wchodzi więc w zasadzie aktywni mieszkańcy regionu, uprawiający działalność polityczną. Jednak w szerszym znaczeniu należy do nich zaliczyć również jednostki bierne politycznie (np. dzieci), na które wywiera wpływ działalność polityczna, a więc wszyscy mieszkańcy regionu. Podsystem ten ma analogiczne do pozostałych podsystemów materialne otoczenie wewnętrzne oraz otoczenie zewnętrzne złożone z podsystemu ekonomicznego i kultury. Otoczeniem zewnętrznym ponadregionalnym jest nadsystem polityczny państwa, w obrębie którego kształtują się podstawowe stosunki polityczne w zakresie sprawowania władzy i ustrój polityczno-instytucjonalny.

Struktura relacyjna podsystemu politycznego regionu jest zbiorem stosunków społecznych i działalności, których istotę w każdym systemie politycznym stanowi koordynacja i kontrola innych rodzajów działalności (tj. ekonomicznej i kulturowej) oraz zachowań ludzi, sprawowana w interesie pewnych grup lub większości społeczeństwa w sposób arbitralny lub zgodny z uznanymi normami społecznymi.

Struktura podsystemu politycznego regionu jest w znacznym stopniu wyznaczana przez strukturę funkcjonowania państwa jako jego nadsystemu politycznego. Rdzeniem tej struktury jest władza państwa, czyli podsystem funkcjonalny władzy, tj. rządu centralnego i samorządu, ciał ustawodawczych i kontrolnych oraz sądów. Dominuje w niej władza wykonawcza rządu, która pełni funkcje rządzenia i zarządzania względem ludzi znajdujących się na obszarze państwa i wyposażona jest w instrumenty wymuszania decyzji, również w postaci przymusu fizycznego. Podsystem władzy wykonawczej rządu podlega jednak kontroli politycznej przez działalność parlamentu i partii politycznych oraz różnych organizacji i jednostek, w tym także związanych z podsystemami ekonomicznymi i kultury (np. radio, telewizja, uniwersytet, biznes) (por.: Cohen, Rosenthal 1971; Sztompka 1975; Taylor 1985).

Regionalny wymiar polityki przejawia się przede wszystkim w podziale władzy rządowej na szczebel centralny i regionalny oraz w funkcjach i zakresie władzy samorządowej, która *ex definitione* jest wykonywana na poziomie regionalnym i subregionalnym. Przejawem tego jest aktywność polityczna zbiorowości jednostek oraz ukształtowanie się odrębnych orientacji ideologiczno-politycznych i ustrojowych.

Złożonymi składnikami podsystemu politycznego regionu są więc różne systemy działalności politycznej, pełniące pewne funkcje polityczne (rządzenia, zarządzania, kontroli i inne), których instytucjonalny charakter przybiera różne formy organizacyjne,

częściowo występujące w układzie hierarchicznym. Są one wyposażone w znacznym stopniu we własną bazę materialno-techniczną, chociaż korzystają również z urządzeń innych podsystemów.

Regionalny wymiar polityki w postaci wspólnego interesu politycznego wraz z kombinacją interesów ekonomicznych i kulturalnych może być czynnikiem kreującym albo wzmacniającym procesy uzyskiwania identyczności regionu.

2.2. Systemy osadnicze

Systemy osadnicze występują w dwojakiej formie: elementarnej, tj. osiedli, którymi są miasta i wsie, oraz złożonej, tj. sieci osadniczej lokalnej, regionalnej i krajowej.

Osiedla jako elementarne systemy osadnicze są wyodrębnionymi przestrzennie i zintegrowanymi społecznie i materialnie skupiskami ludzi, stanowiącymi miejsca ich bytowania, zamieszkania i pracy oraz korzystania z usług. W ich skład wchodzi więc na poziomie podstawowym ludzie, a na poziomie materialno-technicznym systemy rezydencjalne, zakłady produkcyjne i usługowe. Otoczenie wewnętrzne stanowi infrastruktura techniczna i sieć transportowa oraz komunalna. Otoczenie zewnętrzne natomiast stanowią inne systemy osadnicze związane z danym systemem. Struktura relacyjna obejmuje zarówno powiązania materialne, tj. przepływy towarowe, energetyczne i ludzi, jak i powiązania ekonomiczne, polityczne i kulturowe.

Różnice między miastem a wsią mają częściowo charakter stopniowalny, a częściowo dychotomiczny. Na gruncie systemowym przedstawiają się następująco. Pod względem składu różnią się wielkością, liczbą ludności i gęstością zaludnienia. Głównie dotyczy to jednak średnich i wielkich miast, z czym wiążą się negatywne zjawiska i patologie społeczne. Odmienny charakter ma też układ rezydencjalny, związki z działalnością gospodarczą, rodzaj budownictwa i kształtowanie się renty gruntowej (miejskiej). Występują też zasadnicze różnice w stopniu i koncentracji uprzemysłowienia, wyposażenia w usługi oraz sieci obsługi. Odmienne jest też otoczenie wewnętrzne, co przejawia się w szeroko rozbudowanej w miastach infrastrukturze technicznej tworzącej niemal całkowicie sztuczne środowisko życia ludzi, chociaż w krajach wysoko rozwiniętych występują też wsie wyposażone w nowoczesne urządzenia komunalne.

Zasadnicze różnice występują też w charakterze struktury relacyjnej, tj. stosunków społecznych i rodzajach działalności. W średnich i dużych miastach prowadzona jest różnorodna działalność, co prowadzi do ukształtowania wszystkich trzech podsystemów sektorowych: ekonomicznego, kultury i politycznego.

Podział osiedli na miejskie i wiejskie nie jest ostry, występują formy pośrednie, np. ośrodki podmiejskie.

Dotychczas tylko systemowe ujęcie miasta zostało rozwinięte. Zapoczątkowane przez Berry'ego (1964) występuje jednak w ujęciu funkcjonalno-analitycznym, a nie przedmiotowym.

Podstawą tworzenia się złożonych systemów osadniczych o zasięgu lokalnym, regionalnym i krajowym jest ukształtowanie się sieci osadniczych występujących w tych skalach.

Sieć osadnicza (lub osiedli) powstaje w procesie rozwoju układu przestrzennego osiedli różnej wielkości i wyspecjalizowanych funkcjach. Stanowi ona zbiór osiedli o ogniskowym układzie przestrzennym, którego rdzeniem są miasta jako ośrodki różnego rzędu, i których wielkość oraz funkcje wykazują pewne regularności przestrzenne, w tym pewną kolejność wielkości i rozmieszczenia. Tak więc istotnym aspektem ukształtowania

się sieci osadniczej jest regularna struktura przestrzenna. Jej prawidłowości zostały sformułowane przede wszystkim w modelach i teoriach kolejnościowego szeregowania miast, ośrodków centralnych Christallera, bazy ekonomicznej i innych.

Powstanie aspektów systemowych przekształca sieć osadniczą w system osadniczy. Do aspektów tych należą przede wszystkim: 1) ukształtowanie się w obrębie sieci osadniczej struktury węzłowej w postaci hierarchicznego układu przestrzennego miast różnego rzędu, pełniących określone podporządkowane funkcje administracyjne i funkcje kulturalne; 2) wykształcenie się wokół miast różnego rzędu powiązań gospodarczych w postaci rynków handlowych i usługowych oraz pracy; 3) domknięcie zasięgu pewnych powiązań i działalności egzogenicznych w obrębie sieci osadniczej.

Tak ukształtowane systemy osadnicze mogą znajdować się w różnych stadiach rozwoju i dojrzałości i występować na różnych poziomach złożoności: lokalnym, regionalnym i krajowym.

Regionalny system osadniczy jest ukształtowany przez strukturę węzłową sieci osadniczej, która stanowi układ względnie odosobniony, występujący na poziomie subkrajowym, którego funkcjonowanie dokonuje się przez działanie podsystemów sektorowych regionu: ekonomicznego, kultury i politycznego.

Rola systemu osadniczego w tworzeniu i funkcjonowaniu regionu ma krytyczny charakter co oznacza, że zasadnicze zmiany i przekształcenia regionu odbywają się poprzez ten system i warunkowane są jego zmianami. Rola ta polega na: 1) integrowaniu działalności różnych podsystemów regionu, 2) wyznaczaniu lokalizacji działalności, 3) adaptacji do warunków środowiska przyrodniczego oraz 4) kształtowaniu warunków materialnych życia ludzi.

3. Procesy i stadia kształtowania się i przemian regionu terytorialnego

Region terytorialny, tak jak wszystkie systemy społeczne, podlega przemianom: powstaje, przekształca się i może zaniknąć. Na ogół nie kwestionuje się tego, natomiast powstaje problem, jak się to odbywa. Otóż zmiany regionu można rozpatrywać w dwóch aspektach: historycznym i rozwojowym (por.: Chojnicki 1989b).

Ujęcie historyczne dotyczy zmian faktycznych, jakie zachodziły w przeszłości. Przedstawia się je w formie opisu analitycznego różnych wyróżnionych właściwości lub stanów rzeczy charakterystycznych dla kontekstu i uwarunkowań historycznych i geograficznych. Fakty te są podporządkowane czasowo w postaci ciągów genetycznych lub przekrojów dotyczących danego okresu. Chociaż celem opisu historycznego nie jest ustalanie mechanizmów zmian, to może on zawierać określenie różnych czynników i uwarunkowań zmian charakteru regionu.

Ujęcie rozwojowe zmierza do ustalenia procesów i czynników kształtowania się i przemian regionu poprzez formowanie modeli dynamicznych i teorii. W badaniach rozwoju regionu dominują modele ekonomiczne lub ekonometryczne, jednak większość z nich dotyczy nie tyle rozwoju regionów, co rozwoju gospodarczego w ujęciu regionalnym.

W ujęciu geograficzno-systemowym, które przyjęto za założenie w tej pracy, problematyka rozwoju regionu jest rozpatrywana jako własność dynamiczna, stanowiąca ciąg zmian długotrwałych i jednokierunkowych, odnoszących się do wszystkich aspektów

systemowych regionu. Głównym aspektem rozwoju regionu są zmiany struktury relacyjnej regionu, zarówno faktycznej jak i normatywno-instytucjonalnej, chociaż rozwój obejmuje też zmiany jego składników i ich własności oraz własności globalnych regionu. Zmiany te są determinowane zarówno przez czynniki wewnętrzne, jak i zewnętrzne, a więc tkwią zarówno w samym regionie, jak i w jego otoczeniu.

Występować tu mogą dwa podejścia: procesowe i finalne (Chojnicki 1988b). W podejściu procesowym chodzi o to, jak przebiega rozwój regionu, a więc o poznanie i charakterystykę procesów kształtujących rozwój regionu. Są to takie procesy, które zmieniają jego strukturę. Natomiast w podejściu finalnym chodzi o to, ku czemu zmierza rozwój, o pewien stan systemu, który stanowi bądź kulminację rozwoju, bądź też pewien wyróżniany stan docelowy.

Ujęcie historyczne i rozwojowe wzajemnie się uzupełniają. Ujęcie historyczne dostarcza faktów pozwalających ustalić przebieg zmian, a zwłaszcza faktyczne uwarunkowania zmian. Ujęcie rozwojowe służy głównie ustaleniu czynników zmian i kierunków rozwoju regionu.

Na gruncie geograficzno-systemowym nie sformułowano dotąd całościowej koncepcji kształtowania regionu społeczno-ekonomicznego. Zarys tej problematyki, który przedstawię w odniesieniu do regionu terytorialnego obejmuje dwa zagadnienia: 1) procesów i czynników kształtujących region terytorialny oraz 2) modelu kształtowania się regionu terytorialnego.

3.1. Procesy i czynniki kształtujące region terytorialny

Regiony terytorialne nie są tworem gotowym, lecz powstają i kształtują się w wyniku działania różnych procesów i czynników. Podstawowym czynnikiem jest działalność społeczna ludzi, zarówno spontaniczna jak i celowa. Przejawia się ona w tworzeniu układów materialno-technicznych (produkcji, usług, transportu i komunikacji) i osadniczych, stanowiących kanwę społeczno-materialną regionu, oraz struktur ekonomicznych, kulturowych i politycznych, faktycznych i instytucjonalnych. Dokonuje się to w określonych warunkach przyrodniczych i cywilizacyjnych.

Cała ta działalność występuje w ramach dwóch globalnych procesów rozwoju społecznego: 1) procesów różnicowania, 2) procesów integracji (Chojnicki 1989b, 114). Oba te rodzaje procesów kształtują charakter i formy regionów terytorialnych.

Procesy różnicowania (dyferencjacji) społeczeństwa polegają na specyfikacji i funkcjonalizacji działalności, a ich powiększanie powoduje podział i powstawanie nowych systemów działalności zespołowej. Przyjmuje się, że 1) rosnące różnicowanie społeczeństwa staje się jednym z głównych kierunków jego przemian, 2) zróżnicowanie to ma charakter funkcjonalny, co sprawia, że podstawowe systemy działalności zespołowej specjalizują się funkcjonalnie, 3) przybywa środków i sposobów oddziaływania, co rodzi integrację oraz 4) tworzą się nowe systemy wartości i instytucje, które sprzyjają integracji.

Same procesy różnicowania też podlegają zmianie. Kierunek tych zmian trudno jednak określić. W perspektywie postmodernistycznej przyjmuje się, że następuje tzw. hiperdyferencja, która przejawia się w zerwaniu związku między funkcją a strukturą, co oznacza, że takie same lub podobne funkcje mogą pełnić różne jednostki społeczne, czyli systemy działalności zespołowej (por.: Chojnicki 1993a, 173).

Procesy różnicowania społeczeństwa występują szczególnie wyraźnie w przestrzennej organizacji działalności ekonomicznej, kulturowej i politycznej oraz w rozwoju osadnic-

stwa na wszystkich poziomach złożoności terytorialnych systemów społecznych: kraju, regionu, lokalnego systemu społecznego.

W działalności ekonomicznej procesy różnicowania przejawiają się 1) w decentralizacji i rozpraszaniu produkcji, 2) zwiększonej elastyczności produkcji, 3) zwiększonej roli małego biznesu oraz 4) zwiększonej mobilności siły roboczej i segmentacji rynku pracy (por.: Benko 1993).

W działalności kulturowej procesy różnicowania ujawniają swój przestrzenny charakter przez 1) kreowanie odrębności kulturowych w różnych aspektach: języka, sztuki, kultury materialnej, oraz 2) dyfuzję myśli i idei umożliwiające powstawanie nowych wartości kształtujących obyczaje i style życia.

W działalności politycznej procesy różnicowania występują głównie w postaci decentralizacji polityczno-administracyjnej. Następuje przesunięcie władzy i odpowiedzialności z centrum do jednostek niższego rzędu: terytorialnych (regionalnych, miejskich i lokalnych) oraz wyspecjalizowanych funkcjonalnie. Decentralizacja ta może być pozioma i pionowa. Pozioma decentralizacja polega na przesunięciu władzy od centralnej administracji państwowej do wyspecjalizowanych i względnie autonomicznych ciał quasi-rządowych i pozarządowych, takich jak związki zawodowe, agencje i publiczne korporacje. Pionowa decentralizacja polega na redystrybucji władzy i odpowiedzialności na niższe poziomy terytorialne do władz regionalnych i lokalnych oraz ciał samorządowych. Redystrybucja taka ma zarówno charakter właściwej dewolucji, tj. redystrybucji określanej prawnie i instytucjonalnie, jak i semiinstytucjonalnej w formie inicjatyw i ruchów społecznych. Proces redystrybucji dotyczy też zarządzania i planowania, w tym także zarządzania działalnością gospodarczą, tj. zmiany charakteru przedsiębiorstw państwowych poprzez ich usamodzielnianie, prywatyzację itp., co prowadzi do osłabienia centralistycznej dominacji na rzecz luźnej koordynacji. Procesy pionowej redystrybucji władzy i odpowiedzialności kształtują się też „od dołu”, poprzez renesans inicjatyw społecznych i samorządowych, co prowadzi do tzw. społeczeństwa obywatelskiego (por.: Crook, Pakulski, Waters 1992, 97).

Procesy różnicowania w sferze kształtowania się osadnictwa przejawiały się dotąd przede wszystkim we wzroście funkcjonalizacji systemów osadniczych i kształtowaniu sieci osadniczej. Współcześnie pojawiają się jednak również objawy defunkcjonalizacji na skutek wzrostu konkurencyjności miast i działania nowych czynników rozwoju miast, a zwłaszcza roli potencjału naukowego.

Procesy różnicowania społeczeństwa już ze swojej „istoty” są głównym czynnikiem kształtowania struktur regionalnych. Pod wpływem i w wyniku procesów różnicowania dokonują się bowiem zmiany, które formują poziom regionalny rzeczywistości społecznej. Należą do nich: 1) zmniejszanie się roli centralnych organizacji działalności, 2) wzrost znaczenia i aktywności systemów działalności zespołowej na poziomie subkrajowym oraz 3) zwiększenie się stopnia specjalizacji i funkcjonalizacji tych systemów.

Procesy integracji zachodzące w społeczeństwie polegają na wzajemnym uzależnianiu, łączeniu i wiązaniu jednostek w systemy społeczne i systemów w bardziej złożone i szersze całości, tj. nadsystemy. Procesy te w odniesieniu do systemów mogą przebiegać równolegle do procesów różnicowania, gdyż różnicowanie, zwłaszcza funkcjonalne, systemów działania zespołowego zwiększa ich uzależnianie, a więc rodzi integrację.

Szczególnym rodzajem procesów integracyjnych o charakterze celowym są **procesy kooperacji**, czyli współdziałania zmierzające do realizacji określonych celów przez respektowanie określonych wartości lub tworzenie wspólnych mechanizmów regulacyjnych.

Procesy integracji w sferze kształtowania terytorialnych systemów społecznych, a w szczególności regionu terytorialnego, zachodzą we wszystkich rodzajach działalności ekonomicznej, kulturowej i ekonomicznej, oraz w toku formowania sieci osadniczej.

Procesy integracji ekonomicznej obejmują intensywną, komplementarną wymianę dóbr i cyrkulację czynników produkcji (pracy, kapitału i usług) i tworzenie wspólnych rynków ekonomicznych (pracy, pieniężnego itd.). Procesy te są istotnym czynnikiem kształtowania się regionu terytorialnego, gdyż 1) wyodrębniają subkrajowy system sektorowej działalności ekonomicznej, odznaczający się pewnym domknięciem, w ramach którego bilansują się czynniki działalności gospodarczej wyznaczające dochody i poziom życia ludzi oraz tempo rozwoju gospodarczego, 2) kształtują samoorganizację tego podsystemu poprzez swoiste impulsy i uwarunkowania występujące w obrębie podsystemu, 3) wyznaczają interesy ekonomiczne ludności czerpiącej korzyści ekonomiczne z tego domknięcia, 4) wzmacniają działania kooperacyjne.

Procesy integracji kulturowej obejmują te działania, które kształtują odrębną formację kulturową ludzi, opartą na uznawaniu i realizacji pewnych wartości społecznych. Występowanie takich formacji na poziomie subkrajowym wyznacza pewne postawy życiowe i więzi psychospołeczne oraz świadomość regionalną. Stanowiąc to może istotny czynnik integracji regionalnej.

Procesy integracji politycznej stanowią działania, które zgodnie ze sformulowaniem Parsons'a (1960, 181) można określić jako „mobilizację zasobów społecznych i ich wykorzystanie do osiągnięcia celów zbiorowych, do formułowania i wdrażania decyzji publicznych”. Na poziomie regionalnym działania te prowadzone są przez 1) administrację rządową (publiczną) oraz 2) administrację samorządową (miejską, lokalną), ciała przedstawicielskie, agencje i organizacje pozarządowe. Działalność ta stanowi czynnik integrujący region, gdy 1) jest akceptowana społecznie, 2) konsoliduje społeczeństwo wokół regionalnych celów, 3) jest przejawem partycypacji jednostek w systemie politycznym, 4) zapewnia kooperację różnych podsystemów działalności, w tym lokalnych oraz 5) osłabia konflikty wewnętrzne, np. narodowościowe lub etniczne.

Procesy integracji regionu dokonują się też przez ukształtowanie sieci osadniczej w postaci podsystemu osadniczego. Podsystem taki tworzy układ węzłowo-przestrzenny miast, koncentrujący działalność ludzi we wszystkich sferach życia, hierarchiczny ze względu na pełnione funkcje władcze i administracyjne. Stanowi on szkielet strukturalno-funkcjonalny integrujący różnorodne działalności, a zachodzące w nim oddziaływania wiążą go w spójny systemem oddzielający go od innych regionów. Domykanie się tych oddziaływań wyznacza granice regionu w aspekcie przestrzennym.

3.2. Model kształtowania się regionu terytorialnego

Zagadnienie modeli kształtowania się regionu społeczno-ekonomicznego, zwłaszcza w ujęciu całościowym i zintegrowanym, jest słabo opracowane. Więcej uwagi poświęcono ujęciu historycznemu i aspektowi ekonomicznemu rozwoju regionu. Z dotychczasowych prób całościowego ujęcia rozwoju regionu na uwagę zasługuje fenomenologiczna koncepcja Paasiego (1986, 1991), który przedstawił proces instytucjonalnego kształtowania się regionu i wyróżnił w nim cztery stadia: 1) rozwoju świadomości i kształtu terytorialnego, 2) rozwoju kształtu koncepcyjnego (symbolicznego), 3) rozwoju sfery instytucji oraz 4) stabilności regionu jako części systemu regionalnego i świadomości regionalnej. Nawiązując częściowo do tej koncepcji, przedstawię jednak model kształtowania się regionu w ujęciu realnosystemowym i przedmiotowym.

Kształtowanie się regionu terytorialnego na gruncie założeń realnosystemowych jest procesem jego uprzedmiotowienia, polegającego na wyodrębnieniu się regionu w postaci względnie odosobnionego terytorialnie systemu społecznego. Na uprzedmiotowienie regionu składają się cztery stadia rozwojowe: 1) krystalizacji przestrzenno-materialnej regionu, 2) rozwoju świadomości regionalnej, 3) rozwoju instytucjonalnego regionu oraz 4) stabilizacji regionu.

3.2.1. Krystalizacja przestrzenno-materialna regionu

Krystalizacja przestrzenno-materialna regionu stanowi podstawowy i konieczny warunek jego uprzedmiotowienia. Dokonuje się ona na skutek działania procesów różnicowania i integracji różnych systemów wchodzących w skład głównych układów społeczno-materialnych i działalności zespołowej. Polega na wiązaniu tych systemów w całość, wyodrębniającą się przestrzennie i funkcjonalnie. Szkieletem materialnym tej całości jest układ węzłowy sieci osadniczej, złożony z ośrodków miejskich o funkcjach subkrajowych i niższych, na którego obszarze występowania domykają się częściowo działalności ekonomiczne, kulturowe i ~~ekonomiczne~~. Domknięcie tych działalności *polityczne* wyznacza zasięg przestrzenny regionu, tj. jego granice.

Teoria węzłowo-osadniczego charakteru regionu wywodząca się z teorii ośrodków centralnych Christallera znalazła swój wyraz w koncepcji regionu węzłowego przedstawionej przez Whittleseya (1954). Należy zwrócić uwagę, że mimo analitycznej interpretacji koncepcji regionu węzłowego jego charakterystyka jest realnosystemowa. Przypomnijmy, że według Whittleseya (1954, tł. pol. 1957, 126–127) „region węzłowy posiada ognisko, które stanowi ośrodek więzi organizacyjnej. Ognisko to jest zazwyczaj centrum sieci komunikacyjnej i najczęściej ma charakter miejski. (...) Region węzłowy jest objęty siecią układu krążenia. Krążenie może być wyrazem tylko ruchu lub wymiany, takich jak wymiana ludzi, dóbr, idei czy rozmów telefonicznych; może też wchodzić w grę element przymusu, jak w przypadku władzy sprawowanej z ogniskowego ośrodka politycznego. (...) Ognisko regionu węzłowego powiązane jest z resztą regionu węzłami różnego nasilenia i różnego charakteru. Zazwyczaj ognisko leży w obszarze wewnętrznym rdzenia regionu, poza który rozciąga się obszar pograniczny.” Niezależnie od adekwatności tej charakterystyki stanowi ona próbę przedstawienia podstawowego aspektu krystalizacji regionu w odniesieniu do układu węzłowo-osadniczego i jego struktury relacyjnej.

Z kolei domknięcie regionu kształtuje się przede wszystkim w zakresie działalności ekonomicznej. Jak stwierdza Dziewoński (1967, 41), „motorem przemian w tworzeniu struktur społeczno-ekonomicznych, określonych nazwą struktur regionalnych, oraz w krystalizowaniu właściwych regionów ekonomicznych jest niewątpliwie rozwój społecznego, terytorialnego podziału pracy. Dynamika tego rozwoju wyraża się w dialektyce przemian dwóch podstawowych cech regionu ekonomicznego, jego samowystarczalności i specjalizacji. Dwie te cechy, których występowanie (czasem zmienne, czasem równoległe) potwierdzają badania i analiza o charakterze historycznym, implikują fakt rozwoju ogólnej przestrzeni społeczno-ekonomicznej bądź przez łączenie się, integrację obszarów regionów, które poprzednio stanowiły odrębne przestrzenie, bądź przez wydzielanie się lub podział (co najmniej częściowy) podprzestrzeni, tj. regionów ekonomicznych.” Choć charakterystyka ta dotyczy regionu ekonomicznego, to jednak można ją odnieść do formowania regionu terytorialnego, którego krystalizacja jako istotny element zawiera struktury ekonomiczne.

Głównym elementem krystalizacji przestrzennej regionu, i to zarówno w zakresie układu węzłowo-osadniczego jak i domykania się działalności ekonomicznej, jest formowanie się granic regionu. Jest to bowiem warunek konieczny identyfikacji regionu jako odrębnej jednostki. Granice jednostki terytorialnej mają w zasadzie charakter fizyczny. W odniesieniu do regionu określa się je przez przyłączenie lub odłączenie jednostek niższego rzędu. Podlegają też zmianom w toku historii regionu. Region jest bowiem tworem przestrzenno-fazowym (podobnie jak miasto lub państwo) i jego kształt terytorialny nie jest stały.

3.2.2. Rozwój świadomości regionalnej

Równolegle do procesu krystalizacji przestrzennej regionu zachodzi proces rozwoju świadomości regionalnej ludności na obszarze kształtowania się regionu. Świadomość regionalna stanowi zbiór poglądów, przekonań i postaw ludzi wobec regionu jako obszaru ich zamieszkania i działalności. Świadomość regionalna jest więc stanem świadomości społecznej, wyznaczającym tożsamość regionalną. Krystalizacja przestrzenna regionu i rozwój świadomości regionalnej warunkują się wzajemnie i zazębiają, kształtując odrębności regionu.

Głównymi składnikami świadomości regionalnej są poglądy i przekonania dotyczące 1) charakteru i kształtu regionu, 2) wartościowania regionu oraz 3) symboliki regionu.

Ad 1. Poglądy i przekonania mieszkańców regionu dotyczące jego charakteru i kształtu są podstawowym czynnikiem jego uprzedmiotowienia poprzez kreowanie idei lub wizji regionu. Idea regionu to zarówno pewne pojęciowe ujęcia różnych aspektów regionu (np. przyrodniczego, krajobrazowego, kulturowego, etnicznego, itp.), jak i poglądy na temat zbiorowej roli regionu. Idea ta nie musi się odnosić do rzeczywistych składników regionu, lecz może także zawierać wyobrażenia, niekiedy zmitologizowane dotyczące charakteru regionu i jego historii. Nie wyznacza ona też w pełni określonego obrazu regionu, nie wyznacza więc zwykle jego terytorialnego charakteru.

Według Paasiego (1986, 122) kształtowanie poglądów i przekonań kreujących idee i obraz regionu odbywa się na gruncie wspólnych doświadczeń i interpretacji świata. Określa się je mianem struktury oczekiwań, przez co rozumie się „sposoby, w jaki ludzie organizują swoją wiedzę o świecie i wykorzystują ją do wytworzenia interpretacji i relacji ze względu na nowe informacje, zadania i doświadczenia. (...) Struktury te opierają się na doświadczeniu ludzi w obrębie pewnej kultury.” Paasi (1986, 123) wyróżnia trojaki rolę tych struktur w odniesieniu do idei regionu: 1) ułatwiają one zrozumienie specjalnego charakteru regionu wyrażającego się w jego zbiorowej roli przestrzennej; rola ta bazuje na wiedzy i przekonaniach dotyczących historycznych i kulturowych właściwości regionu, 2) formują podstawy legitymacji procesu reprodukcji idei regionu zarówno w aspekcie poznawczym, jak i normatywnym oraz 3) dostarczają podstawy historycznej analizy formowania się idei lub obrazu regionu.

Ad 2. Powstanie idei regionu w świadomości społecznej jest podstawą przekonań o wartości i znaczeniu regionu. Następuje to przez uznanie, (1) że cechują go specyficzne własności w zakresie działalności ekonomicznej, kulturalnej i politycznej, (2) że własności te mieszkańcy regionu oceniają pozytywnie i starają się zachować, umacniać lub rozwijać oraz (3) że zachodzi potrzeba odpowiednio ukierunkowanej działalności w różnych sferach życia społecznego realizującej te wartości (por.: Chojnicki, Czyż 1992, 14).

Ad 3. Ważnym elementem świadomości regionalnej jest też symbolika regionu, która przede wszystkim zawiera się w jego nazwie. Nazwa regionu, występująca zwykle w formie

imienia własnego, pełni następujące role: 1) nadaje regionowi indywidualny charakter, co pozwala na jego identyfikację, 2) określa jego ciągłość historyczną, niezależnie od zmian, jakie zachodzą w jego kształcie przestrzennym oraz 3) wyodrębnia terytorium regionu. Ustalenie nazwy regionu odbywa się zarówno przez akceptację społeczną, jak i przez instytucjonalizację regionu.

3.2.3. Rozwój instytucjonalny regionu

Rozwój instytucjonalny regionu należy rozpatrywać w szerokim ujęciu. Samo pojęcie instytucji jest w zasadzie dwojako rozumiane: 1) jako zespół norm prawnych lub obyczajowych odnoszących się do pewnego działania lub działalności i kształtujących je oraz 2) jako działanie lub zespół działań wyróżniających się pewnymi cechami, które są wyznaczone określonymi normami (por.: Znamierowski 1947/1948, 47; Ostrom 1986). Rozpatrując rozwój instytucjonalny regionu, mamy na względzie instytucję w drugim, szerszym znaczeniu, jednak w odniesieniu do całej sfery instytucjonalnej regionu.

Rozwój instytucjonalny regionu dokonuje się w dwóch aspektach: 1) wyposażenia instytucjonalnego regionu, 2) instytucjonalizacji regionu jako jednostki podziału terytorialnego kraju. Oba te aspekty są kształtowane przez władze państwa i regionu oraz przez jego społeczeństwo.

Wyposażenie instytucjonalne regionu obejmuje wszystkie te instytucje, które służą zbiorowości ludzi zamieszkujących region. Mogą być one jednolite w skali państwa lub specyficzne dla danego regionu. Mogą funkcjonować w interesie całego państwa lub w interesie zbiorowości mieszkańców regionu, a także społeczności lokalnych.

W rozwoju instytucjonalnym regionu szczególną rolę odgrywają te instytucje, których działalność przyczynia się do integracji wewnątrzregionalnej i zwiększa niezależność regionu. Są to zarówno instytucje polityczne, jak i ekonomiczne i kulturowe.

Rola instytucji politycznych jest zależna od podziału ustrojowego i faktycznego podziału zadań i kompetencji między władzę centralną a administrację rządową i samorządową regionu. Decentralizacja władzy centralnej i zarządzania oraz wzrost kompetencji i zakresu realnego działania administracji i ciał samorządowych regionu mają decydujące znaczenie dla ukształtowania się jego samodzielności instytucjonalnej i uprzedmiotowienia. Istotnym aspektem tego usamodzielnienia jest wyposażenie instytucjonalne regionu w kompetencje i instrumenty polityki społecznej i gospodarczej, zwłaszcza w odniesieniu do materialnych i infrastrukturalnych warunków rozwoju ekonomicznego, bezpieczeństwa socjalnego, edukacji i in. Należą też do nich przede wszystkim instrumenty finansowe, a zwłaszcza własne źródła finansowania.

Jeżeli chodzi o instytucje ekonomiczne, to mają one taki sam charakter jak w skali kraju, gdyż są wyznaczone przez ustrój gospodarczy kraju. Jednak wzrost gospodarczy regionu jest kształtowany z jednej strony przez takie własności, jak kwalifikacje, przedsiębiorczość, innowacyjność mieszkańców regionu, a z drugiej przez instytucje lub środki instytucjonalne występujące w danym regionie a stanowiące źródła rozwoju endogenicznego, takie jak banki, organizacje biznesu, spółdzielczość, struktury lokalnego rynku pracy, centra innowacji i instytucje naukowe, strefy przemysłowe. Instytucje te nie powstają w próżni, lecz mają wyraźne uwarunkowania w obrębie sektora gospodarczego regionu. Uwarunkowania te są przejawem efektywnego podziału pracy w skali regionalnej, a zwłaszcza formowania się układu przestrzennego produkcji i osadnictwa.

Instytucje kulturalne wchodzące w skład wyposażenia instytucjonalnego regionu, takie jak instytucje oświatowe, naukowe i artystyczne, są czynnikami kształtowania świadomości regionalnej chociaż w zróżnicowanym stopniu, co jest spowodowane

wzrastającą uniwersalizacją kultury edukacyjnej. Podobnie rzecz się ma z tzw. środkami masowego przekazu, wśród nich zwłaszcza gazety regionalne, ale też radio i telewizja regionalna kształtują świadomość regionalną.

Instytucjonalizacja regionu stanowi czynnik warunkujący terytorialny charakter regionu. Instytucjonalizacja ta polega na nadaniu *de jure* statusu administracyjnego regionowi, określeniu jego funkcji, a zwłaszcza kompetencji w zakresie administracji publicznej i specjalnej, oraz wyznaczeniu jego granic terytorialnych, a więc nadaniu mu charakteru regionu administracyjnego lub ściślej regionu administracji ogólnej. Jakkolwiek formy regionu administracyjnego mogą być różne, ich wspólne cechy według Muira (1983, 132) przedstawiają się następująco: „regiony administracyjne (a) są jednostkami terytorialnymi o dobrze określonych granicach; (b) zostały wprowadzone przez rząd centralny w formie regionów funkcjonalnych (węzłowych) do pełnienia jednej lub wielu usług administracyjnych; (c) są odrębne od rządu lokalnego i (jeśli taki istnieje) od federalnego podziału państwa; (d) posiadają administrację o ściśle określonych kompetencjach, która ma swoje własne miejsce w całościowym systemie organizacji terytorialnej.”

Uzyskanie roli administracyjnej stanowi kulminacyjny punkt procesu instytucjonalizacji regionu.

Tak więc szczególnym rodzajem regionów terytorialnych są regiony administracyjne, których instytucjonalizacja opiera się na decyzjach rządu centralnego wyposażającego je w różne funkcje i kompetencje.

Dość trudno jest określić charakter samego procesu instytucjonalizacji regionu terytorialnego. Trafny wydaje się być w tej sprawie pogląd Paasiego (1986, 128), według którego „instytucjonalizacja regionu jest historycznie względnym problemem, co znaczy, że gdy już raz region uzyskał swój status jako część podziału regionalnego społeczeństwa i ustaloną rolę w świadomości społecznej, zwykle przekształca się on w zinstytucjonalizowaną część procesu reprodukcji i transformacji tego społeczeństwa. Reprodukacja i transformacja regionów jest ściśle związana z politycznym i ekonomicznym rozwojem i ich zmianami w społeczeństwie, ponieważ mechanizmy te są fundamentalne dla systemu regionalnego (np. powstawania nowych regionów).”

3.2.4. Stabilizacja regionu

Stabilizacja regionu stanowi końcową fazę jego kształtowania, w której ustala się sytuacja wewnętrzna i pozycja regionu w układzie regionalnym kraju. W toku wcześniejszych stadiów jego uprzedmiotowienia region uzyskuje wykrystalizowaną strukturę przestrzenno-materialną w sferze działalności ekonomicznej, politycznej i kultury oraz układu osadniczego i poprzez rozwój świadomości regionalnej oraz instytucjonalizację głównie funkcji administracyjnej staje się odrębną, względnie odosobnioną całością terytorialną. Jednak jak podkreśla to Paasi (1986, 164), „choć rola administracyjna stabilizuje terytorialną bazę identyczności regionu, to o wiele ważniejsze są instytucje społeczne, które aktywnie reprodukują świadomość regionalną i oddziałują na codzienne praktyki przez zbliżenie regionu do jego mieszkańców.”

Osiągnięcie fazy stabilizacji nie oznacza, że region nie podlega dalszym przemianom, zwłaszcza w odniesieniu do działalności ekonomicznej, politycznej i kultury oraz przekształceń sieci osadniczej. Stabilizacja regionu przejawia się w prowadzeniu stałej aktywności utrzymującej lub wzmacniającej pozycję regionu w układzie regionalnym kraju (lub międzynarodowym) przez zrównoważony i samopodtrzymujący rozwój regionu.

Zrównoważony rozwój regionu od strony wewnętrznej cechuje współdziałanie wszystkich podsystemów działalności w utrzymywaniu lub wzmacnianiu integracji i odrębności regionu, a od strony zewnętrznej przejawia się on w działalności, zwłaszcza ekonomicznej i kulturalnej, nastawionej na współpracę z innymi regionami.

Samopodtrzymujący rozwój regionu dotyczy szerokiego procesu reprodukcji społecznej tych składników uprzedmiotowienia regionu, które wymagają odtworzenia, w tym także świadomości regionalnej.

Oba te procesy są nie tylko podstawą stabilizacji regionu, lecz także jego tożsamości, którą wyznaczają zarówno obiektywne, materialne wymiary regionu (środowisko przyrodnicze i techniczne, zbiorowość ludzi, gospodarka, kultura, polityka), jak i wymiary mentalne, świadomościowe.

Stabilizacji regionu nie naruszają te procesy transformacyjne i restrukturyzacyjne, które nie zmieniają uprzedmiotowienia regionu. Natomiast destabilizujący charakter mają te procesy, które dezintegrują region przez osłabienie lub zniszczenie jego struktur, co może prowadzić do jego rozpadu; należy do nich deinstytucjonalizacja regionu, a zwłaszcza utrata funkcji administracyjnych, depopulacja, upadek gospodarczy, itp.

Procesy kształtowania się i rozwoju regionu stanowią składnik zmian społeczeństwa i same mogą podlegać zmianom. Ostatnio coraz silniej w naukach społecznych, ale także w geografii społeczno-ekonomicznej utrwała się pogląd, że we współczesnym społeczeństwie, zwłaszcza krajów wysoko rozwiniętych, zachodzą istotne zmiany, które przejawiają się w nowych formach i strukturach społecznych w sferze gospodarki, polityki i kultury. Określa się je mianem postmodernizacji (por.: Crook, Pakulski, Waters 1992; Chojnicki 1993a).

Zmiany te nasuwają pytanie o ich znaczenie dla pojmowania charakteru regionu, jego roli i procesów kształtowania się (patrz: Chojnicki 1993b). Brak jest jak dotąd głębszych studiów, pozwalających na uzasadnioną odpowiedź na to pytanie. Kluczem do niej wydaje się być poznanie wpływu tych zmian w sferze ekonomicznej, politycznej i kultury na kształtowanie się regionu.

Bibliografia

- Benko G., 1993, *Geografia technopolii*. Warszawa, PWN.
- Berry B. J. L., 1964, *Cities as systems within systems of cities*. Papers of the Regional Science Association 13, 147–163.
- Bunge M., 1979, *Treatise on basic philosophy. Ontology II: A world of systems*. Dordrecht, D. Reidel.
- Chojnicki Z., 1985, *Realistyczna koncepcja systemu*. Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk za rok 1985, 4, 20–24.
- Chojnicki Z., 1988a, *Koncepcja terytorialnego systemu społecznego*. Przegląd Geograficzny 60, 4, 491–510.
- Chojnicki Z., 1988b, *The basic elements of a theory of socio-economic development of a country as a regional system*. (w:) *Regional development in Japan and Poland*. Tokyo, 21–51.

- Chojnicki Z., 1989b, *Podstawowe aspekty rozwoju społeczno-ekonomicznego*. (w:) *Współczesne problemy gospodarki przestrzennej Polski*. Red. A. Kukliński, Warszawa, Uniwersytet Warszawski, 107–121.
- Chojnicki Z., 1992, *Współczesne problemy gospodarki przestrzennej*. (w:) Chojnicki Z., Czyż T., *Współczesne problemy gospodarki społeczno-ekonomicznej Polski*. Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, Geografia 55.
- Chojnicki Z., 1993a, *Postmodernistyczne zmiany globalnego porządku społeczno-gospodarczego*. (w:) *Polonia quo vadis?* Red. A. Kukliński, *Studia Regionalne i Lokalne* 12 (45), Warszawa, Uniwersytet Warszawski, 167–204.
- Chojnicki Z., 1993b, *The region in a perspective of change*. *Regional and Local Studies* 10. Warsaw: University of Warsaw, 67–74.
- Chojnicki Z., 1995, *Koncepcja geograficznej struktury sfery społecznej w ujęciu systemowym*. Maszynopis, s. 50.
- Chojnicki Z., Czyż T., 1992, *Region, regionalizacja, regionalizm*. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 54, 2, 1–18.
- Cohen S. B., Rosenthal L. D., 1971, *A geographical model for political systems analysis*. *Geographical Review* 61, 5–31.
- Crook S., Pakulski J., Waters M., 1992, *Postmodernization. Change in advanced society*. London, Sage Publ.
- Dziwoński K., 1967, *Teoria regionu ekonomicznego*. *Przegląd Geograficzny* 39, 1, 35–50.
- Gale S., Atkinson H., 1979, *On the set theoretic foundations of the regionalization problem*. (w:) *Philosophy in Geography*. Gale S., Olsson G. (eds.), Dordrecht, Reidel, 65–107.
- Haken H., 1977, *Synergetics: an introduction*. Heidelberg, Springer.
- Häkli J., 1994, *Territoriality and the rise of modern state*. *Fennia* 172, 1, 1–82.
- Isard W., 1969, *General theory. Social, political, economic and regional; with particular reference to decision-making analysis*. Cambridge, Mass.; The MIT Press.
- Lösch A., 1940, *Die räumliche Ordnung der Wirtschaft*. Jena, Gustav Fischer (tl. polskie: *Gospodarka przestrzenna*. Warszawa 1961, PWE).
- Muir R., 1983, *Regional administration in Western Europe: an integration of political power*. (w:) *Developments in Political Geography*. Ed. Busteed M. A., London.
- Ostrom E., 1986, *An agenda for the study of institutions*. *Public Choice* 48, 3–25.
- Paasi A., 1986, *The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity*. *Fennia* 164, 1, 105–146.
- Paasi A., 1991, *Deconstructing regions: notes on the scales of spatial life*. *Environment and Planning A*, 23, 239–256.
- Parsons T., 1960, *Structure and process in modern societies*. Glencoe.
- Remodelling geography*. 1989. Ed. Macmillan B., Oxford, Blackwell.
- Sack R. D., 1986, *Human territoriality: its theory and history*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Soja E. W., 1971, *The political organization of space*. Commission on College Geography, Resource Paper 8, Washington, D. C., Association of American Geographers.
- Sztompka P., 1975, *Analiza systemowa w warunkach politycznych (Próba rekonstrukcji)*. (w:) *Metodologiczne i teoretyczne problemy nauk politycznych*. Red. Opalek K. Warszawa, PWN, 77–108.
- Sztompka P., 1983, *Zmiana strukturalna społeczeństwa*. *Studia Socjologiczne* 2, 125–151.
- Taylor P. J., 1985, *Political geography: world-economy, nation-state and locality*. London, Longman.

- Whittlesey D., 1954, *The regional concept and the regional method*. (w:) *American geography: inventory and prospects*. Eds. James P. E., Jones C. F., Syracuse, Syracuse University Press, 19–68 (tł. polskie: *Pojęcie regionu i metoda regionalna*. Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej, 1957, Warszawa, 100–156).
- Znamierowski Cz., 1947/1948, *Prolegomena do nauki o państwie*. Poznań, Księgarnia Z. Gustowskiego.